

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА
COMPTES RENDUS BIBLIOGRAPHIQUES

PIERRE CABANES, *Inscriptions de la Molossie* (avec concours de Miltiade Hatzopoulos), in *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire*, no 4, *Études épigraphiques* no 2. Athènes, EFA, 2020, ISBN 978-2-86958-321-4, стр. 389, 26 табли

Ова е петта книга на авторот објавена во збирката *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire* (SIGIME) кадешто досега се објавени натписите на грчки јазик од Епидамнос/Дирахиј и од Аполонија – две книги од првиот том; од Бутрот – еден, како и еден том со натписите најдени во денешна Албанија надвор од споменативе градови. Намерата е, како што пишува Авторот во Воведот, оваа книга-корпус да послужи во изучувањето на областа Молосија оддалечена од главните центри (Атина, Спарта, Теба) но со посебни обележја, како што е светилиштето во Додона, според Херодот (II, 52) најстаро пророчиште во копнена Хелада, и со најбројни, главно оловни, плочки со прорштва.

Оваа книга се состои од три делови. Во првиот дел (стр. 1–130) собрани се литерарните извори, коишто во најголем дел се однесуваат на Додонското светилиште, чијашто историја е прикажана во вториот дел исто како и историјата на областа Молосија (стр. 133–204), додека третиот дел (стр. 207–338) е всушност збирка на натписи од областа, вкупно 298, во најголем дел најдени во Додона и испишани најмногу на метлни плочки (бронза, бакар, олово) или на метални предмети со вотивни посвети, а поретко на камен веројатно заради непогодниот камен како за натписи така и за архитектура, та така камените столбови биле прекривани со штукатура исто како и оние сидани од тули. Во оваа збирка се вклучени и натписи од други делови на Хелада што се однесуваат на Молосите и на Епир, но не и натписите со име Молос/Молот кадешто името нема значење на етноним. Следува, таблица на групрање т.е. усогласување на соодветните изданија за секој натпис при што се вклучени и имињата на музеите кадешто се чуваат натписите (стр. 339–347). Показателите (стр. 349–360) се раздробени во 9 групи: имиња на богови, на молошките кралеви, епирските магистрати, римските цареви, провинцискиот управник, имиња на обичните мажи и жени – разбирливо најбројни, етнички и географски имиња, имиња на месеци и на крај грчки изрази. Библиографијата (стр. 361–372) при што дури 45 дела се од перото на Авторот на книгава – што ја покажува неговата долгогодишна посветеност на историјата на Епир и на јужна Илирија – му претходи на додатокот со натписи најдени по објавувањето на претходните томови на SIGIME (стр. 373–384). И на крајот е содржината како на текстуалниот така и на илустративниот дел (стр. 385–389).

Првиот дел се состои од зачуваните видови литерарни извори (епски, историографски, литературни, митски, патетиски, биографски, лексикографски, ораторски, итн.) вкупно 104 (при што под еден број се дадени различни дела од ист автор означени со букви), подредени хронолошки, почнувајќи од Хомер сè до Евстатиј, солунски владика од 12 век и схолиаст на Хомеровите епови. Притоа изворниот облик (на грчки или на латински јазик), е придружен со превод на француски јазик, што е мошне корисно при изучување на историјата на областа.

Во вториот дел насловен „Краток историски преглед на Молосија“ прикажани се изворите каде што се споменуваат Молосите како народ, од Херодот до крајот на антиката, потоа градовите во Молосија, нивната територија, природните извори за живот (стр. 133–143), како и историјата на светилиштето во Додона (стр. 167–204) коешто повеќе го привлекувало вниманието на античките историографи, така што делот за него е поголем отколку за областа и за населението каде што се наоѓало. Политичката историја на Молосите (стр. 143–166), почнува со дејноста на династијата Ајакиди, генеалогска таблица за нивното владеење според различни извори, и список со години на владеење на кралевите; потоа се објаснува создавањето и уредувањето т.е. органите на Епирскиот којнон воспоставен 232 до 167 год ст. ера, како и ситуацијата по 167-та до потпаѓањето под римска власт кога северниот дел на Епир бил приклучен на провинцијата Македонија заради надзор на патиштата што воделе до Истокот. Овој историски дел завршува со приказ на односите на молошката, а последователно (по создавањето) и на епирската држава, со надворешниот свет – Македонија, Рим и грчките полиси. Голем дел е посветен на односите со Македонија, што е разбирливо со оглед на географската близина, зачестени во времето на Филип II, а особено во времето на дијадосите и династијата на Антигонидите кои што се обидуваа да го остварат планот на Филип II за контрола врз источните и западните соседи на Македонија на потегот од Егејското до Јонското Море. Таквата геополитика на македонските владетели освен со династички бракови била спроведувана и со воени средства со променлив успех. Така Пирос, шитовите на галските платеници во војската на Антигон Гоната, по поразот во 274 год. ст. ера, ќе ги посвети во храмот на Атена Итонија (*Anthologie palatine*, VI, 130), додека пак тркалезните штитови на горделивите Македонци ги посветил на Додонскиот Севс (Paus., I, 13, 3). Авторот со право го става под знак прашање толкувањето дека делот од македонски штит со само еден зачуван збор – *basileus* (натпис бр. 49), бил еден од штитовите на македонските војници на Антигон. Неможноста да се држи цврсто јонското крајбрежје во време на борбите со Римската држава било погубно за Македонија, која што ќе биде првоснована римска провинција на Балканот. Веднаш паѓа во очи сличноста на уредувањето на Молошкиот којнон во време на кралската династија со македонското кралство и двете од конституционален тип (владетелот го избира народот според обичајното право но и според пишани закони), иако, од политички и лични причини Демостен и Аристотел ги прикажуваат, особено македонското кралство во времето на Филип II, како апсолутни монархии од типот на Персиското. Но за разлика од македонската држава која што до крајот го задржува кралското уредување, Молошкиот којнон кога ќе прерасне во епирски, а под влијание на хеленските полиси, ќе биде преуреден како федерација: кралот бил заменет со епонимен магистрат – *strategos*, секое племе било застапено од *prostatas*, имало народно собрание (*ekklesia/concilium*) и *synedrion*, на чие чело бил секретар и чија што улога веројатно била како на *boule* во полисите – на една посвета (бр. 64) Севс има епитет *Bouleus*. По гаснењето на династијата Ајакиди епирската држава се смалува, а нов политички чинител во овој дел се Ајтолците. Епирците, поради нивната географска положба, неизбежно ќе бидат вовлечени во војните на Рим со Македонија, иако нивните водачи се обидуваа да го избегнат тоа. Во текот на третата римско–македонска војна епирскиот којнон се распаѓа на молошкиот и хаонскиот дел при што првите се главно промакедонски, а другите проримски. По поразот на Персеј во Пидна 168 год. ст. ера, Молосија е трајно опустошена со тешка казна: 70 разурнати *oppida* и 150.000 граѓани продадени како робови – најверојатно во јужна Италија зашто нема изместувања во трговијата со робови во средна Грција. Делот за Додонското светилиште почнува со утврдување на местоположбата и неговото божемно преместување од Теспротија во Молосија. Споменувањето на истоимено светилиште во две различни

области, всушност го покажува ширењето на власта на Молосите прво во Теспротија, потоа и во другите области на Епир. Потоа Авторот се задржува на соперништвото меѓу француските и грчките автори за тоа кој прв ја утврдил местоположбата на светилиштето, што била докажана со ископувања започнати во 1875-та, на поттик од грчкиот банкар К. Карапанос, но водени од градежниот инженер, натурализираниот Пољак Зигмунд Минејко¹ кој што, заради премолчувањето на неговата улога во ископувањата од страна на Карапанос, му се осветил со присвојување на голем број предмети што во најголем дел завршиле во приватни збирки, а еден дел во Археолошкиот Музеј во Берлин. Следува набројување на археолошките ископувања од тогаш наваму, а потоа опис на локалитетот со план (цртеж бр. 4). Најстарите градби се од IV век ст. ера – малите храмови посветени на Севс и на Дионе–додека театарот бил изграден во време на Пирос (297-272). Во 219-та Додона, (како и македонското светилиште во Дион) било опожарено и оплакано од Ајтолците при што биле искршени многу дарови посветени на Севс (Полибиј, IV 67, 1-3 и Диодор Сицилиски, XXVI, 7)² што според проф. Ф. Кантен, еден од учениците на проф. Кабан, укажува на постоење на ризници на полисите, за нивните дарови, како во другите светилишта. Опишувајќи го пејсажот на светилиштето и климатските услови Авторот ги споредува со Атика (Јанина/Атина). Во епот Илијада, додонското светилиште се споменува во Тесалска Пелазгиотида, но во другите извори се поврзува со митот за потопот што според Аристотел се случил во областа на Додона и р. Ахелож што „била сѝара Хелага, каде шѝто живееле *Graikoi*, шѝто сеѝа *tu vikaaiѝ Хелени*“ и каде што се населиле Деукалион и Пира, што укажува на постаро време, а единствен показател за времето е тоа што во светилиштето досега не е најден ни еден натпис на линеар Бе, што укажува и на разлики во општественото уредување. Овде треба да се спомене податокот на Херодот (II, 52) дека Пелазгите принесувале жртви на безимени богови (*theous*) и дека многу подоцна, по совет на светилиштето во Додона, имињата на боговите ги прифатиле од Египјаните, а пак Хелените ги презеле од Пелазгите. И за пророчките Херодот пишува дека долго време зборувале на барбарски начин слично на граќање на гулабите (*peleïades*, име што се користи и за пророчките), кои што биле црни со што се укажува дека биле по потекло од Египет. Во изворите се вели дека преместувањето на светилиштето од Тесалија во Епир во најголем дел го следеле жени и дека сегашните пророчки се нивни далечни потомци,³ што се толкува како доказ дека Дионе, женскиот пандан на Севс, била почитувана од најстаро време. Но, треба да се каже дека во изворите Дионе прв пат се споменува на крајот од V век ст. ера, во нецелосно зачуваната драма Архелај на Еврипид (frg. 228, 15-25) во врска со Теменос, митскиот предок на македонската династија Аргеади што е

¹ Минејко работел 20 години во служба на Отоманската империја, градејќи пастишта, железници и мостови во Румелија, бил главен инженер на провинциите Епир и Тесалија, тогаш дел од Отоманската империја. Во 1878 год. бил пронајдени траги од главното античко светилиште на Севс во Додона, што било сензационално археолошко откритие. Минејко изработил етнолошка карта на Епир, напишал бројни трудови за топографијата. За време на Првата балканска војна, во 1913 год., како инженер и началник на картографската служба на грчкиот Генералштаб, а со претходно познавање на регионот, изготвил планови што биле клучни за решавачката грчка победа во битката кај Бизани, што довело до заземање на Јанина и Епир од страна на Грците.

² Последниов во изворите е поместен под број 42m, но на стр. 172 и 194 Авторот погрешно упатува на 42 l.

³ Во најстаро време пророци биле мажи – викани *Selloi/Helloi*, кои никогаш не си ги миеле нозете и спиеале на земја што може да биде показател за обредот инкубација.

показателно за нејзиното потекло. Сите зачувани пак посвети на Дионе во Додона се од твр. републикански период (232 -167 год. ст. ера). Додонската Дионе има сличности со божицата Деметра. Во изворите, освен *Zeus Naios* – Севс Жител – (од глаголот *naiō* = живее, престојува, како што е правилно протолкувано од Е. Лот), ретко се споменуваат други божества, твр. *Dodonaioi* или *Synnaoi*, и тоа на плочки со барање да им се принесе жртва (најчесто на Дионис) што не е доказ за почитување на овие богови во Додона, туку поправо во други делови на Епир и на грчкиот свет. За искажување на пророштвата, освен борот (стеблото, а не листовите како што погрешно се толкува) и гулабите, Авторот укажува на важноста на треножниците со бронзени котли поставени во круг околу светиот бор пред изградбата на храмот, а потоа на столбови од двата портици, што верниците ги подарувале на Севс (бр. 5, 13 треножници со натпис). Освен поединци, чие име и барања се испишани на металните плочки, коишто, за разлика од другите светилишта, се одлика на Додонското светилиште, за пророштво се обраќале и градови. Авторот ги собрал податоците за бараните пророштва во пишаните извори од најрано време почнувајќи од Јасон (што веројатно се однесува на истоименото светилиште во Тесалија), Диоскурите, Херакле, Хиберборејците при што авторот ги вметнува Кадмо и Хармонија од причина што дел од патот им се поклопувал, иако признава дека податоците за нив се поврзани со Илирија, но помислува дека на одење кај Илирите можеби поминале низ Епир. Податокот за нивните гробови во местото *Kylix*, го поврзува со *Gylix* во Теспотија, без да укаже на расправата на М. Шашел Кос.⁴ Во легендарните прикази Кадмо и Хармонија со Додона се поврзани само преку Дионис, синот на нивната ќерка Семеле со Севс, кого што го чувале нимфите во Додона пред да ѝ го дадат на неговата тетка Ино, сестрата на Семеле. Потоа се дадени изворите за повратниците од Троја, пратениците на лидискиот крал Кројс, спартанските, атинските, како и на епирските кралеви. Иако Атина е единствено место кадешто со жртвеници со натпис (прв пат во 408,7 год. ст. ера – сè до Хадријан), е посведочен култот на „Севс Наиос, на Дионе/на Севс и неговата придружничка“, сепак Атинците барале мислење од светилиштето во Додона коешто го одобрило воспоставувањето на култот на Бендис во Атина (натписи бр. 242-243); во 343-та биле советувани да бидат обединети – тоа се однесува на Филип II и било читано во говорите на Демостен (текст бр. 16с, 16е), и т.н. Градот, во 330 год. ст. ера, ја обновил статуата на Дионе во Додона, без дозвола на кралицата Олимпијада којашто по смртта на нејзиниот брат Александар II, од 331-та управувала со млашкото кралство, со што го предизвикал нејзиното незадоволство (текст бр. 15). Римската казна во 167-та го погодила и светилиштето, коешто по трет пат било опустошено во 88-та од Тракијците на Митридат (Дион Касиј, *Romaika historia*, frg. 99, 2). Најдените натписи, иако се ретки, покажуваат дека дејноста сепак не запрела целосно – натпреварите биле одржувани што значи дека светилиштето било делумно обновено, веројатно во средината на II век ст. ера кога епирскиот коинон заживува. Богатството на светилиштето доаѓало од даровите на верниците, кои што подарувале и земја, при што Авторот, по аналогича на манастирите во грчката православна црква, претпоставува дека светилиштето добивало приходи од издавањето на земјата под наем, но треба да се каже дека тоа е практика во сите источни православни цркви сè до ден денес. Нема податоци дека давањето на пророштвата се наплатувало, ниту пак дека светилиштето давало заеми како другите светилишта. За време на верските празнувања имало трговски саеми кога се продавале и ослободувале робови при што светилиштата земале одреден износ, но на натписите од Додона ретко се споменува цената на робовите (такви се бр. 93, 109). Поглавјето за ослободување на робови (*sōma* - тело или *ktama* - добро/благо) во Додона всушност е при-

⁴ M. Sasel Kos, Famous Kylikes in Illyris, *Historia*, XLII/2 1993, 247-251.

каз на сознанијата на Авторот за оваа тема направени во далечната 1976 год. Во меѓувреме не е најден ниеден нов натпис за ослободување, а бројот на вакви натписи е многу помал во споредба со помалку значајното светилиште во Бутрот веројатно заради користување на материјалот – бронзените плочки. Најраните натписи се од IV век ст. ера, а последните се пред разурнувањето во 167-та. Сопственици на робовите се мажи, но зачувани се и два натписи од жени кои сами го прават ослободувањето, или пак заедно со мажи, нешто што е незамисливо во Атина, но го има во соседна Македонија и штета е што Авторот не направил споредба на таквата практика. На некои натписи се јавува целото семејство како ослободувач и во таквите случаи станува збор за повеќе робови, а не за еден како што е вообичаено. На натписите често се подвлекува дека ослободувањето е трајно—дека ослободениот не може повторно да биде продаден како роб и тоа се однесува и на нивните потомци. За разлика од светилиштето во Бутрос, како и во соседна Македонија, овде нема ослободување со посветување на боговите, тие се веднаш слободни, но на некои натписи има обврска за робот да остане во служба на сопственикот до крајот на неговиот живот. Натписите ги содржат и имињата на сведоците, најчесто петмина, кои се слободни граѓани често означени со етниконот. Ослободувањата, како и во другите светилишта, најверојатно биле огласувани за време на верските празници (натпис бр. 100) кога се одржувале различни видови натпревари во чест на божеството – Севс Наиос – оттаму името *Naiia*. Од III век ст. ера до III век н. ера посведочени натпревари во изворите се: театарските, спортските т.е. боречки (*pankration* – комбинација од борење и бокс, при што било дозволено сè освен гризење, боцкање со прст во око, носот или устата на противникот, и напад на гениталиите, *pugilatio* – бокс за различна возраст – деца, момчиња, возрасни, додека *pentathlon*⁵ биле само за возрасни), и најверојатно имало трки со коли. Атенај од Наукрат при описот на празникот Птолемаја во Александрија споменува дека во светата шумичка во Додоне имало три златни статуи на кола од Птолемај I и Беренике, чија што ќерка Антигоне била мажена за Пир, којшто дошол на власт со нивна поддршка така што овие статуи може да се поставени од него во знак на благодарност, а не доказ дека нивна кола победила во натпревари на дво- или четворопрежни коли зашто во ова време, сè до почетокот на II век ст. ера, додонските натпревари не биле еднакви со другите четири венцодарителни натпреварувања кадешто наградата за победникот била златен венец.⁶ За другите натпреварувачки дисциплини нема зачувани податоци но тоа не значи дека не биле одржувани. Хиподром во Додона не е најден, веројатно настрадал во разурнувањата така што во 163-та и 159-та најските натпревари биле држани во Амбракија. На натписите се споменуваат магистрати задолжени за натпреварите: најарх (по распаѓањето на епирската држава тој бил епонимен наместо стратегот), агонот кој веројатно ги подготвувал натпреварите и плаќал дел од трошоците – последен пат се споменува на еден натпис од 241 или 243 (бр. 166) истовремено и како агонотет на *Actia Kaisareia* – натпревари во чест на победата на Октавијан Август кај Актиј во 31 год. ст. ера. Само на еден натпис (бр. 113) се споменуваат *naïoi euthynoi* чии задолженија не се сосема јасни – можеби ги надгледувале сметките на Севс Наиос или ја проверувале достоинста на судиите за натпреварите.

Третиот најважен дел – натписите, објавени според современите правила, е најмал (стр. 207–338), зашто тематската група плочки со пророштва во 2013 е објавена одделно од тројца грчки автори. Најпрво се дадени натписите од

⁵ Натпревари во пет дисциплини: фрлање копје, фрлање диск, скокови, борење и трчање.

⁶ Победниците во спортските натпревари се споменуваат на натписи поставени во нивните родни места.

светилиштето, вкупно 165 натписи, во три хронолошки групи (тнр. Кралски период, епирски коинон – *symmachia* т.н. републикански период, проследени со три географски карти во боја I-III), а во нивните рамки се подредени според содржината: посвети, декрети, ослободителни натписи и група други. Посветите за Севс Наиос се испишани на различни предмети: статуи или постаменти за статуи, вазни, шлемови, троножници, кнемиди, огледало, мали жртвеници, врв од копје, различни садови од бронза (вазни, патера, фиала, скифос, киликс, рачка од цедалка), рачки од разни предмети, канделабар, и една бронзена тојага, атрибут на Херакле (бр. 72). На една посвета Севс е наречен заштитник на Додона (бр. 54). Од другите натписи треба да се спомене почесниот за Ливија (бр. 115) поставен од Молошкиот коинон, како и списокот со 137 војници со означено потребување на жито. Натписите од другите места на Молосија исто така се дадени хронолошки, вкупно 33, како и 98 натписи најдени надвор од Молосија но се однесуваат на оваа област (бр. 298 е со сомнителна припадност на Молосите), при што 4 се од времето на римското царство сите со посвета на Севс Додонски, а 19 се надгробни споменици на Епирци, само еден молошанец, погребани во Атина.

Книгата е добро илустрирана, пропустите, како и печатните грешки се ретки.⁷ Авторот ја уредил книгата според новиот образец: пред корпусот дал пресек на досегашните научни сознанија за оваа област – полезно за сите оние што се занимаваат со изучувањето на античката историја на Молосија и на епирската област. Но најголемата придобивка од оваа книга е збирката натписи, коишто се и најголемата новина во оваа книга.

Скопје, октомври 2022

Наде Проєва

SLAVICA BABAMOVA – KALINA KUZMAN-DODEVSKA, *Епиграфски споменици од Плаошник - Охрид (Epigraphic Monuments from Plaošnik – Ohrid)*, Ohrid, NI Institute for the Protection of Cultural Monuments and Museum, 2021, pp. 144, photographs, ISBN 978-9989-924-51-4.

The monograph *Епиграфски споменици од Плаошник - Охрид (Epigraphic Monuments from Plaošnik – Ohrid)* is an exceptional book which provides a comprehensive and in-depth analysis and insight into the inscriptions from Lychnidos and Plaošnik, meticulously presented and described in a historical and archaeological context. The book has been published in Macedonian and in English, which has allowed it to gain a wide reading audience. Analysis of data from historical sources, archaeological findings and epigraphic monuments are examined in a methodical manner, thoroughly and with great understanding, which makes the book very concise.

The monograph consists of the following chapters: Preface (9), History of the Research at Plaošnik (11-17), which includes the history of publication of inscriptions from Lychnidos, Epigraphic, historical and archaeological sources for Lychnidos and Plaošnik, Time before the Roman conquest (21-31), Early Imperial period (35-62), Votive inscriptions (62-68), Funerary inscriptions (68-73), Period of Late Anti-

⁷ На стр. 198 во името *Kantharas* вметната е латинската буква b *Kabnatharas*.